

AZ EURÓPAI UNIÓ HATÁSA A KULTÚRÁRA, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A KÖNYVKERESKEDELEM ÉS A BELSŐ PIAC KAPCSOLATÁRA

KIRÁLY MIKLÓS
egyetemi docens

1. *Szerb Antal* szerint „Maestveldt ostroma alkalmával történt, hogy *Puxus Oppidanus*, a híres németalföldi kora-humanista házát felgyújtotta egy lángcsóva. *Puxus*, aki a várostrommal édeskeveset törődött, éppen az igazak és jámborlelkű humanisták álmát aludta, úgy kellett kivonszolni az égő házból. Csak odakint tért magához, és amikor ráébredt a valóságra, kitepte magát kísérői karjából, és visszaroht az égő házba. Néhány perc múlva visszatért a füsttől fuldokolva, és egy könyvet szorongatott hóna alatt. Barátai kíváncsian kérdezték, mi ez a kincs, amiért visszafutott a lángok közé. – Nem is tudom – felelte *Puxus* – de szép ... és könyv. Hogy ne legyen egyedül az éjszakában. Lehet, hogy *Puxus Oppidanus* sohasem élt, és az egész történetből egy szó sem igaz, de a derék humanistának igaza volt. Minél inkább ég feünk felett a ház és egész ostromlott várunk, ez a vén Európa, annál együgyűbb és megrendítőbb szeretettel szorítjuk magunkhoz éjszakai barátunkat, a szép könyvet. Gyűjtjük, simogatjuk, megszagoljuk, és néha olvassuk is”¹

A könyv a kultúra sűrített kifejezője, hordozója és őrzője. Vagy, miként az Európai Parlament határozatba foglalta „a kulturális önazonosság kifejezésének és őrzésének különleges eszköze, lévén, hogy egy társadalom, régió, vagy nyelvi térség szellemét, eszméit, létét tükrözi, annak leglényegibb formájában.”² Azonban nemcsak szellemi kincs, de a kereskedelmi forgalom tárgya, azaz árucikk is, melynek a könyvkiadók igyekeznek rögzített árat biztosítani. Ezért a könyvkereskedelem ismételtlen a közösségi jog látókörébe kerül, különös tekintettel a könyvek tagállamok kö-

¹ SZERB ANTAL: A szép könyvről. In STEINERT ÁGOTA (szerk.): *Mindennapi csoda. Magyar írók vallomása a könyvről*. Budapest: Helikon Kiadó, 1984. (326. számú példány) 5.

² Resolution on common book price-fixing across borders. OJ C 379, 07/12/1998, 391. Lásd különösen a határozat preambulumának D pontját.

zötti forgalmára, az áruk szabad áramlására, illetve a versenycorlátozó megállapodások tilalmára.³

A versenyjognál maradván idézni kell a Római Szerződés 81. (85.) cikkét, mely szerint a közös piaccal összeegyeztethetetlen és tilos minden vállalkozások közötti megállapodás, vállalati társulások döntése és összehangolt magatartás, mely alkalmas a tagállamok közötti kereskedelem befolyásolására, és ennek célja vagy hatása a közös piacon belüli verseny akadályozása, korlátozása. Egyebek között ide tartoznak azok a megállapodások, melyek közvetlen vagy közvetett módon meghatározzák a vételi és eladási árakat, és egyéb üzleti feltételeket.

A kartelltilalom alkalmazásától el lehet tekinteni, ha a vállalkozások megállapodása, döntése vagy összehangolt magatartása hozzájárul a termékek előállításának vagy elosztásának javításához, illetve a műszaki vagy gazdasági haladás előmozdításához, egyben az ebből származó haszon méltányos részét a fogyasztóknak tartják fenn. További feltétel, hogy csak olyan megszorításokat írhatnak elő, amelyek a célok eléréséhez elengedhetetlenek illetve nem szüntethetik meg a versenyt a piac jelentős részén.⁴

2. Tulajdonképpen már az Európai Bíróság elé került legelső eset, a holland és flamand könyvkereskedők szövetségeinek ügye,⁵ felvetette a könyvekkel és könyvkereskedelemmel kapcsolatos alapvető kérdéseket, azaz, hogy mennyiben vehető figyelembe a könyvek, s a könyvpiac sajátos természete a közösségi jog alkalmazásánál, vagy a határon átnyúló nyelvi közösség érdekei méltányolhatóak-e a tagállamok közötti kereskedelemben? A jogvitát a flamand és holland könyvkereskedők szövetségeinek a holland nyelvű könyvekre vonatkozó megállapodása váltotta ki, melynek értelmében a könyvek sem Belgiumban, sem Hollandiában nem értékesíthetők azonos árak alatt, melyet kiadóik rögzítettek.⁶ A megállapodásról 1962-ben értesítették a Eu-

³ A kulturális és kereskedelmi természet kettőssége nemcsak a könyvek esetében vezetett közösségi jogi vitához, hanem például a műkincsek vagy szerző jogvédelem alá eső hangfelvételek esetében is, amikor felmerült, hogy egyáltalán árunak tekinthetők-e e különleges javak. Az Európai Bíróság igenlően válaszolta meg a kérdést. Lásd *Commission v. Italy*, 7/68. sz. ügy, ECR (1968) 423–434., valamint *Musik Vertrieb v. Gema*, 55 és 57/80. sz. ügyek, ECR (1981) 147–180. Részletesen értékel: KIRÁLY MIKLÓS: *A diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság joggyakorlatában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. 93–95. lásd továbbá E. THUESE: *EU Regulation on Product Exchange and Promotion of Cultural Exchange in Europe* In *Scandinavian Studies in Law* Vol. 39, Stockholm, 2000. 205–217., különösen 207–208.: „The perspective of culture is reflected in the products subject to cross border circulation. A sales object which is brought on the international market cannot be considered as an isolated item. A product is part of its surroundings. It does not only assume functions. It also bears traditions and concepts related to a certain cultural area”

⁴ Római Szerződés 81. (85.) cikk (3) bekezdés.

⁵ 43/82 és 63/82. sz. egyesített ügyek, *Vereininging ter Bevordering van het Vlaamse Boekwezen, VBVB, and Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, VBBB, v. Commission of the European Communities*. ECR (1984) 19. Az ítéletet bemutatja még WOODS, L.: *Culture and the European Union*. In MARTIJN VAN EMPEL (ed.): *„From Paris to Nice”: Fifty Years of Legal Integration in Europe*. New York: Kluwer Law International 2003, 109–129., különösen 116–117.

⁶ A nemzeti és nyelvi térségek jelentőségére utal a könyvkereskedelemben B. DE WITTE: *Cultural Linkages*. In WILLIAM WALLACE: *The Dynamics of European Integration, The Royal Institute of International Affairs*. London: Pinter Publishers, 1990.:194.: „[...]the market in the publishing sector is much more compartmentalized along national or linguistic lines”

rópai Közösségek Bizottságát (a továbbiakban: Bizottság), melyet az 15 év múltán kezdett vizsgálni, s végül 1981-ben kijelentette, hogy az a Római Szerződés 81. (akkor 85.) cikkébe ütközik, hiszen két tagállam viszonylatában rögzíti egy árucikk, a könyv eladási árát.

Ezzel szemben a könyvkereskedők szerint a rögzített árak rendszere teszi lehetővé a kiadók számára a „könyvkiadás szabadságát”, nevezetesen, hogy gazdag választékkal jelentkezzenek, többek között a költészet és a tudomány nehezebben értékesíthető műveivel is. Továbbá a rögzített árak rendszere védelmet jelent a tisztességtelen versenytársakkal szemben, akik bizonyos könyveket indokolatlanul alacsony áron értékesítenének (*loss leading*) csak azért, hogy a vásárlókat magukhoz csalogassák. Véleményük szerint tévedett a Bizottság, amikor az árverseny biztosítására törekedett a könyvpiacra. A könyvek árrugalmassága kicsiny a könyvkereskedők közötti verseny inkább a választék gazdagságában, sokszínűségében, a megrendelések teljesítésének gyorsaságában, a fogyasztóknak felajánlott tájékoztatás és tanácsadás minőségében jelentkezik. A rögzített árak rendszerét pedig tulajdonképpen mindegyik tagállamban alkalmazzák. Kulturális szempontból különösen érdekes a holland nyelvi közösségre történő hivatkozás. E szerint a Római Szerződés 81. (85.) cikke tulajdonképpen azért sem alkalmazható, mert a dolgok érdemét tekintve nincs szó tagállamok közötti kereskedelemről. A holland nyelvű könyvek kereskedelme szempontjából ugyanis nem relevánsak a Belgium és Hollandia közötti politikai határok, sokkal inkább meghatározó az országhatáron átnyúló holland nyelvi közösség, melynek jelentőségét a Holland Nyelvi Unióról szóló szerződés is elismerte. Azaz tulajdonképpen a holland nyelvi régió belső ügyéről van szó.

Az Európai Bíróság kizárólag a tagállamok közötti kereskedelem szempontjából vizsgálta a megállapodást, s a Bizottság álláspontját erősítette meg, elutasítván a könyvkiadók érvelését. Kifejtette, hogy a tagállamok közötti szabad kereskedelem és a verseny rendes feltételeinek biztosítása nem jelenti a könyvkiadás szabadságának korlátozását. A versenytársak által alkalmazott tisztességtelen üzleti gyakorlat ellen nem a rögzített árak rendszerével, hanem a versenyjog erre kimunkált eszközeit igénybe véve kell védekezni. A tagállamokban alkalmazott vagy eltúrt megoldások, még ha mindegyik országban érvényesülnek is, nem előzhetik meg a közösségi jogot. A Bíróság egyetlen mondatban utalt arra, hogy a Római Szerződés 81. (85.) cikke egyértelműen a tagállamok közötti kereskedelem érintettségéről szól, a nyelvi kapcsolatokról függetlenül, s nem látott esélyt a 81. (85.) cikk harmadik bekezdésébe foglalt – a termékek előállításának vagy elosztásának javítására hivatkozó – kivételek alkalmazására sem.⁷ A Bíróság szemléletét láthatóan meghatározta a Bizottság érvelése, mely szerint a könyvesboltok száma amúgy is csökken, a rögzített árak rendszerének ellenére. Ennek oka lehet, hogy kialakulóban vannak a könyvértékesítés új formái, például a nagy áruházak könyvosztályokat hoznak létre, „a fogyasztók új rétegeihez eljuttatva a könyveket.”⁸

⁷ Lásd különösen a hivatkozott ítélet 33–61. pontjait.

⁸ Lásd a hivatkozott ítélet 56. pontját.

Az ítélet nyilvánvalóvá tette, hogy a könyvkereskedelem hagyományos szabályozása a közösségi jog célkeresztjébe került, és, hogy az Európai Bíróság aligha hajlandó engedékenységre, amennyiben a korlátozások a tagállamok közötti kereskedelmet is érintik. Tulajdonképpen a flamand-holland ügy folytatásának tekinthető a brit kiadók szövetség és a könyvkiadók illetve könyvkereskedők közötti megállapodást elutasító európai bizottsági döntés.⁹ A megállapodás¹⁰ által alkalmazott rögzített árak („*net prices*”) rendszere annyiban tért el a fentebb ismertetett esettől, hogy a kiadók számára nem volt kötelező az árak meghatározása, ez csupán lehetőség volt számukra. Ugyanakkor a rögzített árak rendszere meghatározó volt a brit könyvpiacra, illetve a megállapodás résztvevői ezt Írország vonatkozásában is alkalmazták. Ez megalapozta a tagállamközi kereskedelem érintettségét, annál is inkább mert az ír könyvbehozatal 80%-a az Egyesült Királyságból érkezett, s ez önmagában a teljes könyveladások több mint felét tette ki Írországban. Megjegyzendő, hogy a megállapodás nemcsak az árak rögzítésére vonatkozott, de számos kiegészítő elemet tartalmazott a kivételes árengedmények (pl. könyvtárak), a könyvklubok, az éves könyvvásár vagy a megállapodás kikényszerítése tekintetében. A brit versenyjogi bíróság (*Restrictive Practices Court of the United Kingdom*) megengedhetőnek tartotta a megállapodást a vonatkozó belföldi törvények, az 1956-os *Restrictive Trade Practices Act* valamint az 1976-os *Resale Price Act* alapján. Ezzel szemben a Bizottság megállapította döntésében a Római Szerződés 81. (85.) cikkének sérelmét, abban a mértékben, amilyen mértékben az a tagállamok közötti kereskedelmet érinti, kifejtve, hogy a rögzített árak rendszere majdnem teljes mértékben megakadályozza a könyvekben rejlő kereskedelmi lehetőségek („*commercial potential of the books*”) kiaknázását.¹¹ A könyvkiadók szövetsége a megállapodás egyedi mentességét is kezdeményezte, arra hivatkozva, hogy a rögzített árak elhagyásával járó kockázatnövekedés elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy a kereskedők kevesebb könyvet, kisebb választékot tartanak raktáron, attól tartva, hogy rajtuk maradnak a könyvek, ha máshol olcsóbban értékesítik ugyanazokat. A kisebb készlet és választék szerényebb eladáshoz vezet, amelyre kisebb példányszámmal és magasabb árakkal válaszolhatnak a kiadók. A Bizottság viszont – bár egyetlen mondat erejéig elismerte a könyvek fontos kulturális szerepét –, nem tekintette elengedhetetlennek a megállapodásba foglalt versenykorlátozó rendelkezéseket a klasszikus könyvkereskedelem értékeinek megóvásához. Sőt, kifejtette, hogy nem érti a kiadói szövetség bizalmatlanságát saját tagjaival szemben.¹² Ennek alapján a 81. (85.) cikk (3) bekezdésének alkalmazását is elvetette.

⁹ 89/44/EEC, Commission Decision of 12 December 1988 relating to a proceeding under Article 85 of the EEC Treaty, OJ L022, 26/01/1989, 0012–0035.

¹⁰ A megállapodást még 1957-ben kötötték, 1973-ban, az Egyesült Királyság csatlakozása után értesítették a Bizottságot, majd 1986-ban módosították a megállapodást. Az erről szóló értesítés nyomán indult el a Bizottság eljárása.

¹¹ Lásd a hivatkozott döntés 51. pontját.

¹² „The Commission continues to recognize the important cultural role which books play among other cultural media. However, it is convinced that the parties could use less restrictive means to improve the publication and distribution of books” Lásd a hivatkozott döntés 75. illetve 84. pontjait.

A kiadói szövetség fellebbezése nyomán a Bizottság döntése előbb az Elsőfokú Bíróság majd az Európai Bíróság elé került.¹³ Az Elsőfokú Bíróság jóváhagyta a Bizottság döntését, azonban az Európai Bíróság megsemmisítette úgy az Elsőfokú Bíróság ítéletét, mint a Bizottság döntését. Az Elsőfokú Bíróság ítéletéről úgy találta, hogy az több jogi tévedést tartalmaz. Így például az Elsőfokú Bíróság a fellebbezésben foglaltakat elutasítva úgy vélekedett, hogy a brit kiadói szövetség nem hivatkozhat az ír könyvpiacra a megállapodás hiányában beálló kedvezőtlen hatásokra, még akkor sem, ha ez a piac ugyanazon nyelvi térséghez tartozik. Azonban az Európai Bíróság leszögezte, hogy ezt az értelmezést a (81.) 85. cikk (3) bekezdésének sem szövege, sem szelleme nem támasztja alá, azaz az egyik tagállamban székhellyel bíró vállalkozások igenis hivatkozhatnak megállapodásuk másik tagállamban jelentkező előnyeire. Ami pedig a Bizottság döntését illeti, az Európai Bíróság hiányosnak találta indokolását. Mindenekelőtt azért, mert a Bizottság csak utalt a brit versenyjogi bíróság ítéletére, amely korábban jogszerűnek tekintette a rögzített árakra vonatkozó megállapodást, azonban nem értékelte részletesen annak megállapításait, jóllehet az alapos mérlegelést igénylő lényegi bizonyítéknak tekintendő. A Bizottság nem adott arra választ, hogy a brit fórum következtetései miért nem bírnak jelentőséggel. A hiányos indokolásból következik, hogy a Bizottság nem fontolta meg kellő mértékben a brit és ír piacok által formált egységes nyelvi térséggel kapcsolatos hivatkozásokat és döntését nem támasztotta alá kellő mértékben. Itt megjegyezhetjük, hogy a Bíróság valamivel nagyobb érzékenységet mutatott a nyelvi közösség jelentősége iránt, mint a fentebb már bemutatott flamand-holland ügyben, mert szükségesnek tartotta az ezzel kapcsolatos érvek megfontolását. Végül, eltérően a Bizottság döntésétől, világosan elhatárolta a flamand-holland ügytől az esetet,¹⁴ lévén, hogy abban kötelező volt a rögzített árak alkalmazása, míg a brit-ír tényállás szerint ezt csak választhatták a kiadók.¹⁵ A tulajdonképpen kedvező ítélet ellenére a nagy angol kiadók visszaléptek a megállapodástól, s 1997-ben a brit *Restrictive Practices Court* is megállapította, hogy az a közérdekbe ütközik.¹⁶ Ez azt is jelzi, hogy az Európai Bíróság ítéleteinek, melyek jellemzően csak a tagállamok közötti kereskedelmet érintő kérdésekkel foglalkoznak, utóbb messzemenő hatása lehet a tisztán belföldi ügyletekre irányadó szabályozásra is, illetve előfordulhat, hogy a nemzetközi kereskedelem liberalizálása után vállalkozásoknak már nem áll érdekében a korlátozó belföldi megállapodás fenntartása.

3. A könyvkereskedelem kérdéseit a közösségi versenyjog mellett a Római Szerződésnek áruk szabad áramlására vonatkozó rendelkezései tükrében is értelmezni lehet.

¹³ T-66/89. sz. ügy az Elsőfokú Bíróság előtt, illetve C-360/92 P. sz. ügy, *The Publishers Association v. Commission of the European Communities*, ECR (1995) I-23.

¹⁴ „It must therefore be held that the reference to the Dutch Books case is manifestly inappropriate and thereby constitutes a defect in the statement of reasons” állapítja meg a Bíróság ítéletének 48. pontjában.

¹⁵ Lásd az ítélet 32–49. pontjait.

¹⁶ *Re Net Book Agreement 1957* (No. 4) (1998) E.M.L.R. 647. A döntésre hivatkozik H. FLEMING.: *Book pricing in the European Union*. 27 E.L. Rev. Dec. 747–757.

Itt a hangütést a francia gyökerű *Leclerc* ügyben¹⁷ hozott ítélet adta meg. Bár alapvetően más természetű jogvitáról volt szó, mint a korábban ismertetett esetekben, a Bizottság fentebb ismertetett álláspontjának hatása itt is valószínűsíthető, ugyanis ez a jogvita 1983-ban indult, két évvel követve a Bizottság korábbi elutasító döntését a flamand-holland megállapodással szemben.¹⁸ Ebben az esetben egy francia bíróság fordult előzetes döntésért az Európai Bírósághoz a közösségi jog, és a hatályban lévő francia szabályozás összeegyeztethetőségét illetően. A francia norma ugyanis előírta, hogy a könyvkiadóknak illetve könyvek importálóinak meg kell állapítaniuk a könyvek rögzített árát, s a kereskedők ennek 95-100%-án értékesíthetik a könyvet. Sajátos szabály érvényesült az eredendően Franciaországban kiadott, majd külföldre vitt, s onnan behozott könyvek esetében: amikor az importőr által rögzített ár szintén nem lehetett kevesebb, mint a francia kiadó által eredetileg meghatározott ár.

A lehetséges versenyjogi vonatkozások tekintetében az Európai Bíróság kijelentette, hogy ugyan a versenyjogi normák a vállalkozások magatartására vonatkoznak, azonban a Római Szerződés 10. (5.) cikkébe¹⁹ foglalt lojalitási klauzula lapján a tagállamok nem akadályozhatják a közösségi jog teljes, egységes érvényesülését, s ezért nem vezethetnek be olyan szabályokat sem, amelyek a versenyjogi normák hatékonyságát veszélyeztetik. Itt azonban nincs erről szó, lévén, hogy a francia jog nem megállapodások kötését írta elő a kiadók és a könyvterjesztők között, hanem egy törvényi előírást vezetett be. Jelenleg nincs a könyvkereskedelem vonatkozásában közösségi versenypolitika – folytatta a Bíróság –, a Római Szerződés 3. cikk g) (korábban f)) pontjába,²⁰ illetve a 81. (85.) cikkbe foglalt rendelkezések pedig nem elég sajátosak ahhoz, hogy a tagállamokat megakadályozzák a könyvek árainak rögzítésében. Ugyanakkor a tagállami normák nem sérthetik a Római Szerződés egyéb előírásait sem, különös tekintettel az áruk szabad áramlására vonatkozó rendelkezésekre.

Az áruk szabad áramlásának jegyében hivatkozott az Európai Bíróság a mennyiségi korlátozásokkal azonos hatású intézkedések tilalmára,²¹ illetve az Európai Bíróság évtizedekkel ezelőtt kialakított értelmezésére, mely szerint minden tagállami intézkedés, mely közvetlenül vagy közvetve, ténylegesen vagy esetlegesen akadályozza a közösségen belüli kereskedelmet, mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedésnek minősül.²² Ami a konkrét értelmezési kérdést illeti, az Európai Bíróság

¹⁷ C 229/83. sz. ügy, *Association des Centres distributeurs Éduard Leclerc and others v. SARL „Au blé vert” and others*, ECR (1985) I. Az ítéletet bemutatja még THUESEN. i. m. 211-212. és WOODS i. m. 128.

¹⁸ Lásd 43/82. és 63/82. sz. egyesített ügyek, *Vereniging ter Bevordering van het Vlaamse Boekwezen, VBVB, and Vereniging ter Bevordering van de Belangen des Boekhandels, VBBB, v. Commission of the European Communities*. ECR (1984) 19. 3. pont.

¹⁹ Itt különösen a 10. (5.) cikk második bekezdése irányadó: „A tagállamok tartózkodnak minden olyan intézkedéstől, amely veszélyeztetheti e szerződés célkitűzéseinek megvalósítását.”

²⁰ „A 2. cikkben foglalt megvalósítása céljából a Közösség tevékenysége – e szerződés rendelkezései és az abban meghatározott ütemezés szerint – következőket foglalja magában:.....g) olyan rendszer, mely megakadályozza a belső piaci verseny torzulását.”

²¹ A kérdéskörrel részletesen: KIRÁLY MIKLÓS: A belső piac szabályozása. In KIRÁLY MIKLÓS (szerk.): *Az Európai Közösség kereskedelmi joga*. Budapest: KJK-Kerszöv, 2003. 27–129., különösen 40–53.

²² Ez az ún. *Dassonville* formula. Lásd 8/74. sz. *Procureur du Roi v. Benoit és Gustave Dassonville* ügy, ECR (1974) 837.

megállapította, hogy ilyenek minősül, ha a könyvkiadás helyének államába, egy másik tagállamból re-importált könyv árát, a kiadó által eredetileg meghatározott áron kell rögzíteni. Ebben az esetben ugyan nincs szó diszkriminációról, hiszen nincs megkülönböztetés a hazai és a külföldről importált áruk között, de az intézkedés az Európai Bíróság szerint mégis alkalmas arra, hogy lebeszéljen az újra-behozott könyvek forgalmazásáról, hiszen lehetetlenné teszi, hogy a másik tagállamban szerzett kedvezményt illetve árelőnyt, a kiadás államában is érvényesítsék a kereskedők.

A téma szempontjából különösen érdekes a francia kormány érvelése és annak fogadtatása. A kormány az árszabályozás, a könyvek kivételes megítélése védelmében arra hivatkozott, hogy a könyvek esetében szükség van a verseny korlátozására a könyvkiadás sokszínűsége és kulturális színvonala érdekében. A szabályozás azért is szükséges, mert segíti a hagyományos könyvesboltokat, szemben a nagy áruházláncokkal, melyek a könyvet tömegáruként, kis haszonkulccsal és a legkeresettebb címeket kínálva értékesítik. Megakadályozza továbbá, hogy néhány nagy forgalmazó rákényszerítse az akarátát a kiadókra, melynek a tudományos művek, verseskötetek és más alkotó művészetekkel foglalkozó kiadványok megjelenítése látná kárát.²³ Közbevetőleg megjegyezzük, hogy az érvelés igazság-tartalma könnyen belátható bárki számára, aki értő szemmel egybeveti a hagyományos könyvesboltok és a nagy áruházláncok könyves részlegeinek kínálatát.

Az Európai Bíróság szerint viszont az áruk szabad áramlása, mint alapvető gazdasági szabadság alóli kivételeket, melyeket a Római Szerződés 30. (36.) cikke nevesít,²⁴ szűken kell értelmezni. Ezért nem lehet hivatkozni, az ott kifejezetten nem nevesített olyan kivételekre, mint a fogyasztók érdekeinek védelme vagy az alkotókészség, a kulturális sokszínűség támogatása a könyvkiadás területén.²⁵ Az Európai Bíróság értelmezése nemcsak szigorú, de bizonyos mértékig vitatható is. Ugyanis már 1979-ben ítéletbe foglalta,²⁶ hogy adott esetben elfogadhatóak lehetnek az áruk szabad áramlását korlátozó *nem megkülönböztető* tagállami szabályok, feltéve, hogy azok a pénzügyi ellenőrzéssel, a közegészségüggyel, a kereskedelmi ügyletek tisztaságával, illetve a fogyasztóvédelemmel kapcsolatos kényszerítő követelmények (*mandatory requirements*) érvényesítésére hivatottak. E kényszerítő követelmények köre – mely természetesen nem azonos a Római Szerződés 30. (36.) cikkébe foglalt kivételekkel²⁷ – az elmúlt évtizedekben fokozatosan bővült, magába foglalva a kör-

²³ Lásd az elemzett ítélet 16. pontját.

²⁴ „A 28. és 29. cikk rendelkezései nem zárják ki a behozatalra, a kivételre vagy tranzitárukra vonatkozó olyan tilalmakat vagy korlátozásokat, amelyeket a közérköcs, a közrend, a közbiztonság, az emberek, az állatok és növények egészségének és életének védelme, a művészi, történelmi vagy régészeti értéket képviselő nemzeti kincsek védelme vagy az ipari és kereskedelmi tulajdon védelme indokol. Ezek a tilalmak azonban nem lehetnek az önkényes megkülönböztetés vagy a tagállamok közötti kereskedelem rejtett korlátozásának eszközei.”

²⁵ Lásd az elemzett ítélet 28–30. pontjait. A kivételek szigorú értelmezése általában jellemző az Európai Bíróság gyakorlatára: v.ö. KIRÁLY MIKLÓS: *A diszkrimináció tilalma az Európai Bíróság joggyakorlatában*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1998. 203–219.

²⁶ Ez volt a híres, dijoni likőr ügyben hozott ítélet: 120/78. sz. *Rewe Zentral AG v. Bundesmonopolverwaltung für Brantwein*, ECR (1979) 649.

²⁷ Az elhatároláshoz lásd: KIRÁLY MIKLÓS: A belső piac szabályozása. In KIRÁLY (szerk.) (2003) i. m. 27–129., különösen 43.

nyezetvédelmet, sőt az utóbbi időkben a szólásszabadságra és a sajtó sokszínűségének megőrzésére is sikerrel hivatkoztak a *Familiapress* esetben.²⁸ Az Európai Bíróságnak tehát legalábbis alaposan mérlegelnie kellett volna a kényszerítő követelmények esetleges figyelembevételét lehetőségét, s indokolnia, hogy miért nem teszi ezt, ha már esetjogában korábban megteremtette e lehetőséget.

4. Az ítéletet, számos „*post-Leclerc*” döntés követte, amelyben az Európai Bíróság megerősítette álláspontját. A legelső ezek között a *Boriello* eset, melynél olyan mértékű volt a hasonlóság az előbb ismertetett tényálláshoz, hogy az Európai Bíróság, ítéletének indokolását lerövidítendő, egyszerűen csatolta a *Leclerc* ügyben korábban hozott ítéletét határozatához.²⁹ Franciaország időközben módosította a szabályozást, azzal, hogy a Franciaországban nyomtatott, de más tagállamba vitt, majd onnan re-importált könyvek vonatkozásában nem kell a kiadók által rögzített árakat alkalmazni, hacsak nincs szó visszaélésről, az egyébként érvényesülő rögzített áras rendszer megkerülésének célzatáról.³⁰ A módosítás célja nyilvánvalóan az volt, hogy a rögzített árak rendszere ne érintse a tagállamok közötti kereskedelmet, azaz ne ütközzön az áruk szabad áramlásának Római Szerződés által védett elvébe. Így viszont egy kettős rendszer alakul ki, egy a tisztán belföldi forgalomra, s egy másik az újra-behozott könyvekre. A *Cognet* esetnek,³¹ már ez a kettős szabályozás volt a tárgya, azaz, hogy nem sérti-e az állampolgárságon alapuló megkülönböztetést tiltó 12. (korábban 7 illetve 6.) cikket, a mennyiségi korlátozások tilalmát tartalmazó 28. (30.) cikket, valamint az egyenlő bánásmód illetve a versenysemlegesség általános elvét. Az Európai Bíróság ezt nem tartotta megalapozottnak, rögzítve, hogy az áruk közötti megkülönböztetés az értékesítésük módja szerint történik, nem pedig a kereskedők állampolgársága vagy lakóhelye szerint. A 28. (30.) cikk célja pedig a kereskedelmi akadályok felszámolása, és nem az hogy a hazai áruk értékesítése mindig olyan feltételek szerint történjen, mint az importált illetve re-importált termékek esetén. Végül az egyenlő bánásmód követelménye nem érvényesül azon esetekben, amikor egy tagállam normái a hazai termékekre terhesebbek a külföldről behozott árukhoz képest, feltéve, hogy olyan területen jelentkezik, ahol nincs közösségi szabályozás vagy jogközelítés.³² Ez a fajta *fordított diszkrimináció*³³ tehát nem tiltott, bár kétségtelenül zavarja a kereskedelmi élet résztvevőit. Éppen ezért mindig kérdéses, hogy mennyi ideig őrizhető meg a kettős rendszer az árképzés vonatkozásában. Ezt jelzi, hogy jó tíz év múltán a francia szabályozás jogszerűségéről ismételten az Európai Bíróságnak kellett állást foglalnia.

²⁸ C-368/95. sz. *Vereinigte Familiapress Zeitungsverlags- und Vertriebs GmbH v. Heinrich Bauer Verlag* ügy, ECR (1997) I-3689.

²⁹ 95/84. sz., *Boriello v. Alain Darras and Dominique Tostain*. ECR (1986) 2253.

³⁰ Erre utalhat, ha a másik tagállamban a Franciaországban nyomtatott könyvek forgalomba sem kerültek, azaz a teljes készletet importálták.

³¹ 355/85. sz. eset. *Mr. Driancourt, Commission of Police, Thouars, carrying out the duties of Public Prosecutor v. Michal Cognet*, ECR (1986) 3231.

³² Lásd az elemzett ítélet 9–11. pontjait.

³³ A fordított diszkriminációról részletesen KIRÁLY (1998) i. m. 173–185.

Az *Echirolles Distribution* ügyben³⁴ a rögzített árakkal szemben – a korábban megismerteken túlmenően – a következő érveket hozták fel a rendszer kötöttségeit felszámolni igyekvő cégek. A *Leclerc* döntés idején még nem tartalmazta a Római Szerződés a belső piacra (*internal market*) vonatkozó 14. (7. a) cikket, amely új szemléletet indokol. Hiszen a szerződés szerint a belső piac olyan belső határok nélküli térség, amelyben e szerződés rendelkezéseivel összhangban biztosított az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgása. Ez viszont csak akkor biztosítható, ha a belső piac egyetlen piac (*single market*) is, azaz a tagállami piacok egyetlen, egységes gazdasági térséggé nőnek össze. Hasonlóképpen bírálták a rögzített árakat érvényesítő francia szabályozást a Római Szerződés 98. (102. a.) cikkéből kiindulva, mely szerint a tagállamok és a Közösség a szabad versenyen alapuló nyitott piacgazdaság elvével összhangban tevékenykednek.

Az ismételt állásfoglalást tulajdonképpen indokolhatta volna az a körülmény is, hogy az Európai Unióról szóló 1992-es Maastrichti Szerződés³⁵ iktatta be a Római Szerződés rendelkezései közé a kultúráról szóló fejezetet, s így megvetette az Európai Közösség kulturális politikájának alapjait. Ráadásul e kulturális politika sarkalatos rendelkezéseit tartalmazó 151. (128.) cikkét 1996-ban az Amszterdami Szerződés kiegészítette azzal, a követelménnyel is, hogy a Közösség a Római Szerződés egyéb rendelkezései alá tartozó tevékenysége során, különösen kulturái sokszínűségének tiszteletben tartása és támogatása érdekében, vegye figyelembe a kulturális szempontokat.³⁶ Az előzetes döntést kérő francia fellebbviteli bíróság kifejezetten megemlítette a Tanács 1997-ben hozott határozatát,³⁷ amely a könyvek határon átnyúló rögzített áras rendszerével foglalkozott, különös tekintettel az európai nyelvi térségekre. E határozat hangsúlyozza a könyvek kettős természetét, hiszen azok egyszerre a kultúra hordozói és árucikkek.

Az Európai Bíróság ítéletében egyik kínálkozó átértelmezési lehetőségnek sem engedett. Megállapította, hogy a belső piacra (*internal market*) utaló rendelkezések a Közösség egyik célját fogalmazzák meg, s ezért azokat e cél érvényesülését szolgáló normákkal összhangban kell értékelni, különös tekintettel a Római Szerződés 28. (30.) és 81. (85.) cikkeire. Tekintettel arra, hogy e rendelkezések nem módosultak, a Bíróság *Leclerc* ügyben adott, e cikkekre vonatkozó értelmezését nem lehet megkérdőjelezni. Továbbá megállapította, hogy a gazdaságpolitika elvei sorában megfogalmazott „nyitott piacgazdaság”³⁷ kritériuma nem eredményez olyan világos és feltételtől nem függő kötelezettségeket, melyekre a magánszemélyek a tagállamokkal szemben tagállami bíróság előtt hivatkozhatnak. Itt olyan általános elvről van szó, mely átfogó gazdasági mérlegelést tesz szükségessé, s ez a tagállamok közigazgatásának feladata. A rögzített árak rendszere – amennyiben nem érinti a tagállamok közötti kereskedelmet – tehát ísmét elfogadást nyert. Ugyanakkor az ítélet hallgat a kultúráról szóló 151. (128.) cikk Római Szerződésbe illesztésének lehetséges hatásáról, ami azt jelzi, hogy az Európai Bíróság érzékenysége, fogadókészsége nem növekedett ebből a szempontból sem.

³⁴ C-9/99. sz., *Echirolles Distribution SA v. Association du Dauphiné and Others*, ECR (2000) I-8207.

³⁵ Treaty on European Union, OJ C 191, 29.7.1992. G (37.) cikk.

³⁶ Római Szerződés, 151. cikk, (4) bekezdés.

³⁷ Lásd a 46. sz. jegyzetet.

A könyvkereskedelemmel foglalkozó ítéletek sorát mintegy kiegészíti a francia újságok és időszakos kiadványok postai díjszabásának ügyében hozott ítélet. A *Bizottság v. Francia Köztársaság ügyben*³⁸ a Bizottság lényegében a francia sajtótermékek számára biztosított kedvezményes postai díjszabás fenntartását sérelmezte, tekintettel arra, hogy ez csökkenti az előfizetési díjakat és így a más tagállamokból érkező újságok terjesztését akadályozza. A francia kormány ezzel szemben azzal érvelt, hogy ténylegesen nincs szó kereskedelmi korlátról, hiszen a külföldi újságokat nemzetközi postai forgalomban is behozhatják, és akkor amúgy is a nemzetközi egyezményekben meghatározott tarifák lesznek irányadóak. A másik jellemző megoldás, hogy a külföldi újságokat fuvarozók szállítják be Franciaországba, és üzletekben értékesítik, amikor szintén közömbös a francia posta díjszabása. Továbbá a kedvezményes postai díjszabás egyébként is elhanyagolható szempont akkor, amikor valaki arról dönt, hogy hazai vagy külföldi újságot jarat. Itt sokkal inkább a nyelv, a kulturális vagy politikai kötődés és érdeklődés játszik szerepet. Az Európai Bíróság azonban a már említett *Dassonville* formulát idézve megállapította, hogy a kedvezményes postai díjszabás a tagállamok közötti kereskedelmet korlátozó mennyiségi korlátozással azonos hatású intézkedésnek minősül, még akkor is, ha a kereskedelemkorlátozó hatása csekély, illetve az importált termékek értékesítésnek más módjai is vannak. Az ítélet elsősorban azért is jellemző, mert egészen elhanyagolható mértékben foglalkozik a felmerülő kulturális szempontokkal, illetve nyilvánvalóvá teszi, hogy a francia kultúra nem támogatható a kedvezményes postai díjszabás szerény eszközeivel.

Szinte párhuzamosan futott az *Echirolles* ügygel a német-osztrák könyvkiadók és kereskedők rögzített könyvárakat biztosító megállapodásának („*Sammelrevers*”) ügye, melyben a Bizottság eljárása 1998 és 2002 között zajlott. Az Európai Bizottság előbb a klasszikus, határon átnyúló adásvételekre is kiterjedő megállapodást nyilvánította a Római Szerződés 81. (85.) cikkébe ütközőnek, majd a módosított megállapodást sem fogadta el. Ennek oka az volt, hogy a kiadók ugyan eltörölték a rögzített árak alkalmazását a határon átlépő kereskedelemben, de következetesen megtagadták kiadványaik szállítását egyes nemzetközi értékesítéssel foglalkozó internetes könyv-áruházaknak, feltehetően azért, hogy ne törhessék le a belföldi forgalomban alkalmazott árakat. A vita csak az érintett könyvkiadók és kereskedők, valamint szövetségeik újabb kötelezettségvállalásával jutott nyugvópontra, amelyben kijelentették, hogy a rögzített könyvárak rendszere nem alkalmazható a határon átlépő ügyleteknél, ideértve az Internet kereskedelmet is, kivéve, ha a belföldi rögzített árak rendszer kijátszásáról illetve visszaélésről van szó.³⁹ Tehát az eljárás a Bizottság álláspontjának lényegi változatlanóságát mutatja.

³⁸ 269/83. sz. ügy, *Commission of the European Communities v. French Republic*. ECR (1985) 837.

³⁹ „Book Pricing Agreements between Publishers and Booksellers in Germany and Austria: Commission Initiates Competition Proceedings” Press Release IP/98/30 14 January 1998.; „Commission re-opens proceedings concerning the German system of fixed book prices because of its effects on cross-border Internet bookselling” Press release IP/01/1035, 19 July 2001.; Commission accepts undertaking in competition proceedings regarding German book price fixing” Press Release IP/02/461 22 March 2002. A Bizottság eljárását bemutatja FLEMING i. m. 750–751.

5. Az elemzés ezzel akár be is fejeződhetne, ha nem volna érzékelhető jelentős különbség az Unió intézményeinek szemlélete között, a rögzített könyvárak megítélésében. Az Európai Parlament ugyanis már 1981-ben rámutatott egy határozatában, hogy nem szabad kizárólag gazdasági megközelítést érvényesíteni a könyvkiadásban és könyvkereskedelemben, tekintettel a könyvek sajátos természetére, azaz arra, hogy közvetlenül érintik a polgárok érdekeit a kultúra, az oktatás és a kutatás területén. Hangsúlyozta továbbá, hogy Európa kulturális identitásának sokszínűsége súlyos veszélybe kerülne, ha minden könyvet, s különösen azokat, amelyek a kisebbségi, etnikai kultúra szempontjából jelentősek, a szabad piac erőire bíznának. Éppen ezért felkérte a Bizottságot, hogy tisztázza álláspontját a rögzített árakat tartalmazó megállapodások és a közösségi versenyjog viszonyát illetően, mégpedig a könyvek kulturális és oktatási vonatkozásaira figyelemmel. Továbbá úgy találta, hogy a Közösségnek biztosítania kell a kisebbségek etnikai, kulturális kiadványainak megkülönböztetethetőségét a tömegpiaci termékeiktől. A tagállamoknak pedig meg kell engedni, hogy támogatást nyújtsanak ott, ahol a piaci erők nem elégségesek a kulturális érdekek védelméhez.⁴⁰

A helyzet lényegi változatlanóságára utal, hogy az Európai Parlamentnek – majdnem húsz év után – meg kellett ismételnie álláspontját. Az 1998-as határozat⁴¹ erősen bírálta a Bizottságot, amiért több, a témával kapcsolatos közleménye⁴² ellenére sem rendelkezik tárgyyszerű ismeretekkel a könyvpiac helyzetéről, ígérete ellenére nem állított fel tanácsadó bizottságot a könyvekkel összefüggő ügyekre, s nem tett alternatív javaslatokat a könyvkiadók és kereskedők támogatásának módjára. Megállapította, hogy a rögzített árak elhagyása néhány országban jelentős áremelkedéshez, és sok könyvesbolt valamint kis kiadó bezárásához vezetett. Továbbá aggályosnak tartotta a rögzített árak eltörlését a német-osztrák kereskedelemben abból a szempontból, hogy a jelentős behozatal a belső árrendszert is alááshatja. Ezért felhívta a Bizottságot, hogy a rögzített könyv-árakat illető politikáját a kultúra követelményeire figyelemmel alakítsa, s hagyja jóvá a létező megállapodásokat, különösen azokat, amelyek ugyanazon nyelvi térségre vonatkoznak. Végül kötelező közösségi szintű szabályozást is szükségesnek tartott, amely nemcsak tagállamokon belüli viszonylatokban engedi meg a rögzített árakat. Hasonló szellemű határozatot fogadott el az Európai Parlament 1999-ben, felkérve a Bizottságot, hogy ismerje el, és hagyja érintetlenül a könyvekkel kapcsolatos tagállami és régiós szintű intézkedéseket.⁴³

Az Európai Parlament 2002-ben javaslatot tett a Bizottságnak egy, a rögzített könyvárakról szóló irányelv elfogadására,⁴⁴ s a bizottsági javaslat benyújtását meg-

⁴⁰ Resolution of 13 February 1981 on the fixing of book prices. (OJ C 50, 9.3.1981, 103–104. o.) Lásd különösen az 1–2., 5., 7. pontokat.

⁴¹ Resolution on common book price-fixing across borders. OJ C 379, 07/12/1998, 391.

⁴² Communication from the Commission to the Council of 25 May 1985 on the creation of a Community framework system for book prices (COM (85) 0258), Communication from the Commission to the Council of 27 November 1985 on the European dimension with regard to books (COM (85) 0681), Communication from the Commission of 3 August 1989 entitled: Books and reading: a cultural challenge for Europe (COM (89) 0258).

⁴³ Resolution of the European Parliament of 16 December 1999 on Book Prices in Germany and Austria. OJ 2000. C 296. 146.

⁴⁴ European Parliament Resolution with recommendations to the Commission on the drawing up of a directive of the European Parliament and of the Council of the fixing of book prices (2001/2061 (INI)) 21 February 2002.

könnyítendő el is készítette az irányelv tervezetét.⁴⁵ Ez a tervezet egyértelműen megerősíti a tagállamok jogát arra, hogy a kulturális politika jegyében rögzített könyvárakat alkalmazzanak, melyek alapulhatnak a könyvkiadásban és terjesztésben érdekelt vállalkozások megállapodásán, illetve jogszabályn. Az árak rögzítése nemcsak akkor volna kiterjeszhető a határon átlépő ügyletekre, ha kimutatható a visszaélés, de akkor is, ha a nemzetközi ügyletek a belső rögzített áras rendszer megkerülését eredményezik. Amennyiben pedig rögzített árakat alkalmaznak a határon átlépő ügyletekben, az kiterjedne az internet-ügyletekre is. A tervezet kivenné a közösségi versenyjog, különösen a Római Szerződés 81. (85.) cikkének tilalma alól a könyvárak rögzítésére vonatkozó megállapodásokat, megengedve azok hatályának kiterjesztését az importra és re-importra is. A javaslat elfogadására azonban csekély az esély.

Az Európai Parlament álláspontjához idővel a Tanács is felzárkózott. Így egy 1997-es határozatában⁴⁶ felkérte a Bizottságot, hogy tanulmányozza a Római Szerződés már említett 151. (128.) cikkének (4) bekezdésének jelentőségét a határon átlépő kereskedelemben alkalmazott könyvárak tekintetében, hiszen ez a kulturális szempontok figyelembevételét írja elő a Közösség tevékenysége során. Továbbá felhívta a Bizottságot arra, hogy jelezze, milyen módon lehetséges a rögzített árakra vonatkozó jogszabályok, megállapodások alkalmazása az egynemű nyelvi térségeken belül. Ugyanebben az évben fogadta el az Európai Parlament és a Tanács az *Ariane* programot,⁴⁷ elsősorban a kortárs európai irodalom terjesztésének és fordításnak támogatására. E jogszabály szintén kitér a könyvek kulturális jelentőségére. Álláspontját a Tanácsnak is meg kellett ismételnie néhány év múlva. Újabb határozatát⁴⁸ 2001-ben fogadta el, most már a kölni Európai Tanács záródokumentumára is hivatkozva, ami szintén elismerte a könyvek kettős – kulturális és kereskedelmi – természetét. A határozat újílag felhívja a könyvek különleges értékének figyelembe vételére a versenyszabályok és az áruk szabad áramlására vonatkozó rendelkezések alkalmazásánál, különös tekintettel a könyvek fontosságára a kulturális sokszínűség fenntartásában. De arra is kéri, hogy elemzése során legyen tekintettel a jogszabályok kijátszásának lehetőségére,⁴⁹ az elektronikus kereskedelem fejlődésének következményeire, és a rögzített árakat alkalmazó tagországok közötti importtal kapcsolatos kérdésekre.

Az Európai Parlament és a Tanács véleménye tehát világosan eltér a Bizottság/Bíróság tandem álláspontjától, sőt egyfajta állóháború alakult ki közöttük a könyvárak tekintetében. A frontvonalak a közösségi gazdasági jog, az áruk szabad áramlásának, a versenykorlátozó megállapodások tilalmának érvényesítése és a tagállamok kultu-

⁴⁵ Mint ismeretes a Tanács és az Európai Parlament csak a Bizottság javaslatára alkothat jogszabályt.

⁴⁶ Council Decision of 22 September 1997 on cross-border fixed book prices in European Linguistic Areas. OJ 1997, C 305, 2.

⁴⁷ Decision No 2085/97/EC of the European Parliament and of the Council of 6 October 1997 establishing a programme of support, including translation, in the field of books and reading (*Ariane*) OJ L 291, 24/10/1997, 0026–0034.

⁴⁸ Council Resolution of 12 February 2001 on the application of national fixed price systems. OJ C 073, 06/03/2001, 5.

⁴⁹ A határozat itt bizonyára arra utal, hogy nagyon nehéz külön rendszert fenntartani a belföldi és a tagállami határokat átlépő könyvkereskedelemre, tehát részben a rögzített, részben pedig a szabad áras rendszert alkalmazni.

rális szempontjainak figyelembevétele között húzódnak. Bízunk benne, hogy előbb-utóbb a kultúra, a könyvek védelme is nagyobb hangsúlyt nyer, és egy ésszerű modus vivendi alakul ki.⁵⁰ Hiszen a könyvek az európai kultúra egyik legeredetibb forrását jelentik. És itt térjünk vissza az irodalomhoz, *Krúdy Gyulát* idézve: „Aki finoman, szépen, nemesen akar élni: még jobb időkben is könyvek apró betűi mögött kereste az elérhetetlent, napjainkban pedig úgy tűnik fel néha, mintha már csak régi évszám-mal ellátott könyvek belsejében lelné fel az ember mindazt, amit lélettől, életmódtól igényel.”⁵¹

---

⁵⁰ A gazdasági integráció és a kulturális politika közötti egyensúly megelégségére utal a műkincskereskedelemmel összefüggésben S. WEATHERILL: Finding Closer Co-operation in the Field of Culture. In GRÁINNE DE BURCA – JOANNE SCOTT (ed.): *Constitutional Change in the EU: From Uniformity to Flexibility?* Oxford – Portland Oregon: Hart Publishing, 2000. 237–257., különösen 249.

⁵¹ KRÚDY GYULA: Könyvekbe menekülő élet. In STEINERT (szerk.) i. m. 13.

